

Egy citoyen a szocializmus díszletei közt

Illés Endre

A cím ugyan azt sugallja, hogy Illés citoyen volt, de nem a rousseau-i értelemben volt az. „Az állampolgár kiemelkedően politikai lény [...], amely nem az egyén érdekeit, hanem az általános érdekeket fejezi ki” – mondja Rousseau. Illés nem volt politikai lény, és nem is fejezett ki általános érdekeket. De a „polgársága” nem azonos a nagy előd, Kosztolányi vagy a gyanakvással figyelt kortárs, Márai polgári attitűdjével sem, és nem is hasonlít azokéhoz. Illésben tudomásunk szerint fel sem merült, hogy a szocializmussal szembeni tiltakozásul emigráljon. A habitusa, az olvasmányai és az életvitele szerint polgár volt, már amennyire az adott körülmények között lehetett. Ennek ára volt, amit sokszorosan meg is fizetett.

Irodalmi munkásságának értékeit, gyengéit, nagyságát vagy mulandóságát, helyét a magyar irodalomtörténetben talán még korai lenne megbecsülni. Engem a pazarul hosszú és a maga módján impozáns életpályából egy vonulat érdekel: a szellemi-közéleti ember szerepvállalása, a könyvkiadói ember viszonya a hatalomhoz.

Illés Endre – alias Novotny Andor – 1902. június 4-én született a felvidéki Csütörtökhelyen. Szüleiről, gyerekkoráról nem sokat tudunk. A Bertha Bulcsuval folytatott beszélgetésben azt mondja, hogy ez magánügy; Martin du Gard-t idézi: „Az arcom magántulajdon. [...] Az író ne vetkőzzék le minduntalan, ez a sztriptíz-táncosnő feladata.” (Bertha Bulcsu: *Willendorfi Vénusz*) A középiskolát Lőcsén végezte, majd Pestre került, orvostanhallgató lett, de az egyetemet nem fejezte be („Nem gyógyításra készítettem, csak pontos diagnózisokra” – írja egy helyütt), mert közben megjelentek első elbeszélései a *Pesti Naplóban*; *Az Est*, és – viszonylag gyorsan – a *Nyugat* gyakran közölt kritikusa, esszé-

írója lett. 1937-ben, majd 1939-ben megkapta a Baumgarten-díjat. 1938-tól volt a Révai Kiadó irodalmi vezetője. Ebbéli tisztségét megőrizte a kiadó 1949-es államosításáig, amikor is lefokozták, és a Révai romjain alakult Szépirodalmi Könyvkiadó műszaki vezetőjévé nevezték ki/le. „Úgy is fordult a sorsom, hogy egy papírkosár fenekén rostokoltam, odavetve. Abban a könyvkiadóban, ahol addig dolgoztam, az ötvenes évek elején még segédlektorságra sem tartottak alkalmasnak – a műszaki osztályra kerültem, korrigáltam, és a könyvek árát kalkuláltam”, írja ezekről az évekről a *Mestereim, barátaim, szerelmeim* című kötetben.

1957-től volt a Szépirodalmi irodalmi vezetője (gyakorlatilag a villanszerelőből lett igazgató, Jászberényi József mellett/helyett a kiadó tényleges irányítója), majd 1967-től haláláig, 1986. július 22-ig kinevezett igazgatója. Munkásságát József Attila- és Kossuth-díjjal jutalmazták. Az előbbit 1962-ben és 1978-ban, az utóbbit 1963-ban kapta. 1972-ben az Elnöki Tanács a Munka Vörös Zászló Érdemrendjével tüntette ki.

Barátai és ellenségei egyaránt elismerik, hogy kivételesen nagy műveltségű, irodalomszerető és -értő kiadói ember volt. Irodalmi esszéi a nagy elődökről és a kortársakról ma is lenyűgözik az olvasót. Igazi „literary gentleman”, akinek pontos megfigyelései, jellegzetes stílusa egy letűnt, de izgalmas kort eleve-nitenek meg.

Nyilvánosan soha semmilyen táborhoz nem csatlakozott, a közéletben nem vett részt. Nincsenek harcos nyilatkozatai, az aktuális politikai viszonyokat szentesítő (ne adj’ isten, elítélő) írásai. Semmi nyoma, hogy a háború, az ötvenes évek vagy 1956 idején bármiféle jelentős szerepet vagy iránymutató véleményt vállalt volna. Illés mégis valamiféle tájékozódási pont volt. Sokan a *Nyugat* szellemi örökségének megőrzőjét (talán továbbvivőjét) látták benne, európai horizontú, nagy távlatokban gondolkodó alkotóként és irodalomszervezőként tekintettek rá. „...amit lassan negyven éve a magyar könyvkiadással végez, hatás dolgában ér annyit, mintha egy *Nyugat*-szerű folyóiratot szerkesztett volna: nemzedékek szellemiségét táplálja és irányítja” – írja a *Naplójegyzetekben* Illyés Gyula. Mások csendesesen helyezkedő megalkuvónak tartották. Cs. Szabó – az örök rivális – „csokornyakkendő cenzor”-nak nevezte (ezt épp Illés említi egy Németh Lászlóhoz írt levelében). Megint mások „Ezüstróka”-nak csúfolták. Vajda Miklós szerint „Illés Endre, ez a mindig kiszámított úri eleganciával öltözött, ezüsthajú, nagyon okos, tehetséges és művelt férfi saját maga gondosan megtervezett kreációja volt”. Ugyancsak ő írja Illésről: „Barátságos modora kőkemény önzést és jéghideg érzelmvilágot takart, amihez az alkalmazkodás fejlett képessége társult. Tudott nagyvonalú és merész is lenni. Értette a módját, hogy nélkülözhetetlenné tegye magát... A politizálástól bölcsen távolságot tartott, de hagyta, hogy a politika használja őt, és ezáltal elérte élete célját: az adott körülmények között a magyar könyvkiadás szinte korlátlan hatalmú embere

lett.” (Vajda Miklós: *Háttér egy íróról portréjához*) És a kép teljessége kedvéért idézhetjük két ügynök jelentését ezekből az évekből: „Juhász Lajos” (valódi nevén Kristó Nagy István) írja 1957 novemberében, hogy „Illés nagyon tehetséges, jó szakember, remekül tud bánni az emberekkel, s képes arra, hogy egyszerre őt istent szolgáljon, a legnagyobb nyilvánosság előtt, s mindenfelé tegyen gesztusokat, lebiztosítva magát. A legfőbb biztonságát természetesen az jelenti, hogy irodalmi-kiadási ügyekben a legkitűnőbb szakember.” „Dávid Mátyás” (valódi nevén Antal Gábor) pedig így ír 1958-ban Illés szellemi horizontjáról: „ifjan kifejlődött, bonyolult, epikureizmust és jezsuitizmust egyesítő egyéniség”, „franciás műveltség”, „liberális tevékenység”. „Elvtelen, de éppen elvtelensége, hajlékonysága miatt nem túl veszedelmes...” (Szőnyi Tamás: *Titkos írás*)

Bertha Bulcsu már említett beszélgetésében így idézi fel Illés gellérthegyi lakásának dolgozószobáját: „Az ablak előtt zsúfolt, használaton kívül rekedt íróasztal, jobbra a polcok előtt rádió, kis asztal, magas hátú francia fotelok és a sarokban egy alig látható televízió. A másik oldalon írópolc, nikkelezett létra, asztal, biedermeier székek, fotelok. Az ajtó közelében tompán barna heverő, mögötte újabb polc, hanglemezekkel, a polc felett kicsi, mozdulatlan ingaóra. A falon s a könyvespolc elé akasztva sok kép: Bernáth Aurél-, Kádár Erzsébet-, Márfy Ödön-, Szőnyi István-festmények, Borsos Miklós rézdomborítása, s a polcok szélén Borsos-érmek. A polcokon vaskos művészeti könyvek, a legújabb, legmerészebb törekvések.”

Az írópolcról és a dolgozószobáról G. Fábri Zsuzsa készített egy nagyon beszédes fényképet, amely a nyolcvanas évek közepén a *40 arc – 40 írás* című kötetben jelent meg – talán nem véletlenül a Szépirodalminál. Bertha Bulcsu nem említi, de a fényképen jól láthatók az írópolc mögötti festett üvegablakok. Mintha Faustot látnánk, amint épp alkuat készül kötni Mefisztóval. Vagy inkább a *Consolatiót* író Boethiust. Azt a Boethiust, aki megpróbál hidat verni a széthulló nyugatrómai és a barbár bizánci hatalom között.

Illés kétszer nősült. A házasságai előtt, alatt és után nemegyszer egész háremet tartott maga körül. Ám élete igazán nagy szerelme Kádár Erzsébet volt. 1936-ban a *Nyugat* novellapályázatának első díját az ítélő bizottság Illés javaslatára Kádár Erzsébet novellájának szavazta meg. A lángoló szerelem a háború idején is töretlennek látszott. Drámai módon ért véget a kapcsolat: a rendőrség szerint Erzsébet nyitva hagyta a gázcsapot, és reggelre megfulladt. Illés soha nem tudta kiheverni a veszteséget. De jellemző, amit Vajda Miklós idéz: „A Budapest ostromát megelőző időben Illés kívánságára Erzsébet a férfi minden levelét engedelmesen megsemmisítette. Ami utána íródott, azt Illés maga emelte ki a hagyatékból; eltakarította a precízen kidolgozott önképet terhelő nyomokat. A megmaradt levéltömeg zilált állapota, néhány levél elejének vagy végének, vagy mindkettőnek a hiánya arra enged következtetni, hogy Illés, a gondos és rutinos kiadói

cenzor, Erzsébet válaszaik közül is kiemelte az órá nézve különösen kínos tartalmúakat.”

Voltak-e mesterei, barátai? A nagy példa, Stendhal mellett a hazai mesterek közül Babitsra tekintett alázatos, figyelő szemmel. „Mesterünk és barátunk volt” – írja róla. A *Babits Emlékönyv*be meg ezt: „Ha egyetlen lényt nevezhetnék csak írónak, többet nem, csak egyetlen: őt nevezném annak. [...] Ennek a száznak eddig eltelt évtizedeiben nem volt nála igazabb, súlyosabb, forróbb költő Európában.”

A másik nagy példakép Kosztolányi volt: „megejt, érdekel, elbűvöl”. Az a Kosztolányi, akit – Vajda Miklós szerint – „csokornyakkendővel, zöld tintájával, stílusával és novellái típusával is utánozt”. Az a gonosz mester, aki a tanítvány rajongását ezzel a gyilkos sírverssel honorálta: „Míg éltem itt, / Novotny voltam. / Rovott, nivótlan.”

Munkájából adódóan szoros kapcsolat alakult ki közte és a kor meghatározó írói, költői – Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Rónay György, Vas István, Juhász Ferenc, Bertha Bulcsu, Karinthy Ferenc, Szabó Magda, Jókai Anna és mások – között. Ezeket a kapcsolatokat barátságnak nevezni talán túlzás, de a visszaemlékezésekből, levelekből kiderül, hogy Illés féltő gonddal figyelte a hozzá közel álló írók pályáját. Vagy néha ennél is többről volt szó. Vas István így emlékszik vissza az együtt töltött évekre: „...váratlanul telefonált Illés Endre [...], hogy nem jönnek-e át a Révaihoz. Éppen negyvenhat augusztus elsején léptem be, a forint napján, és az a két év, amit Illés Endrével töltöttem, az életemnek a legizgalmasabb évei közé tartozott. Olyan szenvedélyes és heves barátság volt, amilyenek az Illés Endre barátságai szoktak lenni.” (Vas István: *Körül-belül*) „Biztos vagyok benne – írja Palotai Erzsébet –, hogy ostrom alatt is naponta borotválkozott, talán még nyakkendőt is kötött. Vasalt élű nadrágban mentett műveket, önértetet. [...] De segítőkészsége, érdeklődése, kedvessége nem nyit ajtót az ő mélyebb megismeréséhez. Minden látszólagos nyíltsága mellett – ő zárva marad. Amit ismerünk belőle – az írásaiból ismerjük.” (Palotai Erzsébet: *Arckok fényben és homályban*) Karinthy Ferenc pedig így búcsúzik tőle a *Naplójában*: „Ez a finom, elegáns, régi vágású, keresztény, ősz úriember öccsének fogadott, teljes szívével. Szeretett, és én is szerettem.” És talán barátság fűzte Borsos Miklóshoz, Domján Edithez, Huszti Péterhez – róluk elragadtatott szavakkal emlékezik meg írásaiban.

Különös viszonyba keveredhetett az ötvenes évek legendás titánjával, Czibor Jánossal. A bohém és zseniális lektort, szerkesztőt, irodalomtörténészt egy időben befogadta a gellérthegy lakás toronyszobájába. Itt aztán hajnalig tartó, „fogcsikorgató kártyázás” folyt, amelyben a résztvevők – Abody, Kormos, Réz és Czibor – Csukás István verse szerint „vadul / elnyerték napról-napra egymástól a semmit, azaz / hozomra játszottak, immár hozomra önkívületig”. (Csukás István: *A felidézett toronyszoba*)

A kép árnyalásához idekívánkozok, hogy Czibor – akarva-akaratlanul – egy brutusi tördőfésnek is beillő véleményt fogalmazott meg 1959-ben a „Meszlényi Károly” fedőnevű ügynöknek (valódi nevén Dömötör László): „Illés suba alatt meg akar fojtani mindent, ami pártos.” Hivatalosan ezt nem hangoztatja, de bizalmas utasítása szerint a politikailag elkötelezett műveknél erőteljesebben kell megkövetelni a szerkezetet és a stílust. Ezzel „agyon lehet egy könyvet verni”. (Szőnyi Tamás: *Titkos írás*) Czibor egy idő után szó nélkül elköltözött. Csukás István idézi Illés egyik levelét ebből az időből: „Február 6., este. János! Megírtam és megmondtam neked, hogy szükségem van a két Pintér-kötetre. Legkésőbb 8–9-re ígérted. A könyveket még nem adtad le. Most több dologra vagyok kíváncsi. Kíváncsi vagyok, miért nem tartod fontosnak adott szavad megtartását? De kíváncsi vagyok arra is, miért nem teljesíted udvarias, s úgy érzem, némileg jogos kérésemet? Miért haladsz el olyan könnyedén amellett, hogy a kötetekre nekem, mint megírtam, még ma szükségem lett volna. Kíváncsi vagyok arra, hogyan gondolod ezt?” (Csukás István: *Kötetben meg nem jelent művek*. PIM, DIA)

Előbb a Révainál, majd a Szépirodalmiban a kiadói szakma krémjét tartotta meg, gyűjtötte maga köré, és nevelte ki. Igazi szemlemi műhellyé tette a Szépirodalmi. „...amikor módja támadt – meséli Domokos Mátyás –, tehát 1953-tól kezdve, igyekezett felépíteni egy szerkesztőséget – s most öndicséretet is zengek –, amiről bárki elismerheti *sine ira et studio*, hogy minden idők legjobb szerkesztősége volt. Kik dolgoztak ebben a szerkesztőségben? Mondok néhány nevet: Vas István, Kolozsvári Grandpierre Emil, Csatlós János, Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Kamondy László, majd Kálnoky László, Örkény István, Belia György, Szász Imre, Vajda Miklós, a Réz fiúk, Ádám és Pali, szerénységem, tehát a »három lektor«.” (Albert Zsuzsa: *Legenda Illésről*)

Fantasztikus írókat fedezett fel és támogatott. Az elhallgattatás évei alatt – igaz, csak korrektorként – foglalkoztatta Pilinszky Jánost, fordításokat szerzett Németh Lászlónak. Egy életen keresztül értő olvasója és kiadója volt Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, Déry Tibornak, Kormos Istvánnak, Zelk Zoltánnak, a fiatalabbak közül Petri Györgynek, Kertész Imrének, Nádas Péternek. Később, a nagy rivális Magvető megalakulása után sok íróat csábított át-vissza a Szépirodalmihoz, köztük Hajnóczy Pétert, Eörsi Istvánt. Az is igaz, hogy sokakat elüldözött, köztük olyanokat, mint Weöres Sándor, Mándy Iván, Ottlik Géza; nem ismert fel vagy félreismert olyan tehetségeket, mint Konrád vagy Esterházy.

Rá hárult a feladat, hogy újrendezze és sorozatokban megjelenesse a (vállalható) irodalmi örökséget, voltaképpen a teljes klasszikus magyar irodalmat. Sok tíz-, nemegyszer százazres példányt is meghaladó sorozatokban, a lehetőségekhez képest igényes kivitelben és alapos szöveggondozással jelentek meg a magyar és kisebb részben a világirodalom remekművei.

„A legrosszabb időben, az ötvenes évek végén lektori értekezleteket tartott Illés – idézi a legendás peripatetikus beszélgetéseket Réz Pál. – Ezekon a lektori értekezleteken rendkívül magas színvonalon, esztétikai színvonalon beszéltünk művekről. Nagyon komoly »szemináriumok« voltak, Illés napokat készült rá – *ilyen* könyvcsomagokat hozott be –, és ha meg kellett vitatni egy művet, akkor Goethétől Stendhalig mindenkire hivatkozott... Tátottuk a szájunkat, úgy éreztük magunkat – legalábbis én –, mint az Eötvös Collegiumban. Hozzászóltunk, és *nagyon* magas színvonalú, *szakmai* megbeszélések voltak.” (PIM Hangtár)¹

A szerkesztőgárda kialakítása mellett gondosan ügyelt arra is, hogy jó munkakapcsolatot építsen ki és tartson fenn a hatalom kisebb és nagyobb potentátjaival. Rendszeresen felkérte a párt és a közélet megmondóembereit, jelentős tényezőit, hogy legyenek tagjai egy-egy sorozat szerkesztőbizottságának, lektoráljanak egy-egy fontos vagy veszélyesnek tűnő kéziratot, hátha ezzel sikerül kifogni a szelet a vitorlából. Pándi Pál, Rényi Péter, Nagy Péter, Sótér István, Király István szinte állandó bedolgozója, szuperlektora volt a kiadó könyveinek.

1956-ot és az utána következő megtorlás éveit viszonylag eseménytelenül élte át a kiadó. Vajda Miklós némi malíciával jegyzi meg: „Megúsztá a felelősségre vonást, amiért 1956-ban a kiadó forradalmi bizottsága elnökének választották, bár igazán nem volt forradalmi alkat. (Másoknak elbocsátás vagy akár börtön járt ezért.)”

Ekkori szakmai bölcsességét jellemzi, amit a már említett „Juhász Lajos” fedőnevű ügynök (Kristó Nagy István) jelentéséből tudunk: Illésnek „októberben a politikai tevékenység helyett az volt a fő gondja, hogy megfelelő szerződésekkel biztosítsa a kiadó jövőjét”. A lazuló függelmi viszonyokat kihasználva gyorsan lekötötte többek közt Németh, Kodolányi, Kassák, Déry összes műveinek kiadási jogát, „ami jó üzlet, és ezek az írók személy szerint is szívügyét képezik”. „Juhász” még hozzáteszi: ugyanakkor gondja volt arra is, hogy „Gergely Sándorral, Sándor Kálmánnal, és más balos írókkal is szerződéseket kössön, amivel eleve lefedezte magát...” (Szőnyei Tamás: *Titkos írás*)

A hatvanas évek közepén, a fokozatos enyhülés, fellazulás időszakában köszöntött rá a végső beérkezés. Sorra jelentek meg a könyvei, egymás után mutatták be színműveit, díjakat és elismerést kapott mindenhol. 1967-ben végre hivatalosan is kinevezték az ország legnagyobb irodalmi kiadója, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójának. Megbecsült, elismert nagy öregje lett a szakmának.

Illés, a rutinos drámaíró talán maga is felszisszenne ezen a ponton: a történet nézője-olvasója joggal érzi, hogy van itt né-

1 PIM Hangtár: Itt és a továbbiakban abból a hanganyagból idézek, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára számára Kelevéz Ágnes készített Domokos Mátyással és Réz Pállal 1990-ben és 1992-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó történetéről.

hány homályos mozzanat. Mert hogy is történhetett, hogy a rendszer épp csak megtúrt írójából egyszerre ünnepelet szerző, a porig alázott hivatalnokból hirtelen igazgató lett: a „papírkosárból” egyszer csak a dicsőségábrára került. Nyilván nem egyik pillanatról a másikra történt, nem egy ember bölintésán múlt. Szorgos aprómunka, bizonyos szívességek teljesítése, megfontolt döntések, okos kompromisszumok, kisebb-nagyobb csúsztatások, árulások, más oldalról pedig a széljárás változása előzték meg a drámai fordulatot. Néhány dokumentuma megmaradt ennek a pálfordulásnak, bizonyos gesztusok sejthetők, ám a „deus ex machina” továbbra is homályban marad. A díszleteket nagyjából ismerjük; pillantsunk be a kulisszák mögé:

1960-ban írja róla a „Dávid Mátyás” fedőnevű ügynök (Antal Gábor): „Az ellenforr. szellemi előkészítésének időszakában óvatosan, mondhatni így is, passzívan (de éberem várva a fejleményeket!) viselkedett, és ezért tudta pozícióját máig is megőrizni. Kétségtelenül kiváló műveltségű, jó stilisztá, jó kiadói szakember, és az is kétségtelen, hogy néhány elbeszélésével jó szolgálatot tett a szoc. konszolidációnak is. Ugyanakkor minden rést kihasznál a polgári l'art pour l'art (és nem utolsósorban a mértéktelen pénzkeresés) számára. Illésre, a kiadói szakemberre, az értékekkel rendelkező novellistára (kisebb mértékben a színműíróra) továbbra is szükség van. Jó lenne azonban olyan helyzetet teremteni, hogy irodalompolitikai csoportja és irodalompolitikai tekintélye feloldódjék. Illés ugyanis – mint okos ember – mindig lojális lesz, mert a prol. dikt. (ezt tudja) csak erősödni fog, de marxistává, a prol. dikt. hívévé soha nem fog válni.” (Szőnyi Tamás: *Titkos írás*)

Illés már 1956 után elérkezettnek láthatta az időt a nagy vizsztatérésre. A készülődés hónapjainak egy érdekes epizódját idézi fel tanulmányában Standeisky Éva. 1957–58 fordulóján a népi írók – Kádár és az MSZMP kezdeti tétovázását, iránykeresését érzékelve – úgy vélték, itt az idő, hogy békejobbot nyújtsanak és mint „útítársak, szimpatizánsok” felajánlják segítségüket. A tábor erejének, szándékainak felméréséhez jó alkalom kínálkozott: Tompa Kálmán 60. születésnapja. Dr. Tompa Kálmán 1957-es nyugdíjazásáig a János kórház főorvosa volt. „Életem legnagyobb érzése és büszkesége, hogy több száz magyar író és művész barátja – orvosa lehettem” – írja önmagáról. A legendás születésnapra háromnapos összejövetelt szervezett mintegy 150 résztvevővel. Első napra, január 3-ra a népi írók legjava – Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Szabó Pál, Veres Péter, Keresztury Dezső, Remenyik Zsigmond, valamint Barcsay Jenő és Borsos Miklós – gyűlt össze egy zárt megbeszélésre, amelyre meghívták az „urbánus” Illés Endrét is. Besúgóí jelentésekből tudható, hogy „Illés nem szívesen vett részt a 3-i összejövetelen. Meghívói azon fáradoztak, hogy megnyerjék elképzelésüknek, vagyis: vesse latba befolyását annak érdekében, hogy a népi írók régebbi művei újra napvilágot láthassanak. Arra kérték, hogy

mint ismert kiadói ember járjon közbe érdekükben Köpeczi Bélánál, a kiadói főigazgatónál. Illés nem kötelezte el magát. Illyés és Németh eltérő módon vélekedtek arról – fejtegette besúgó ismerősének Illés Endre –, hogy szabad-e új művek kiadásával a rendszert támogatni. Illyés ellenezte ezt, míg Németh László, valamint Tamási Áron és Féja Géza a publikálás mellett voltak.” Az idő sajnos Illés széksziszét igazolta: Kádár János nem sokkal később országgyűlési beszédében ország-világ előtt üzent hadat a népieknek: „Mi – példának okáért – nem irodalmi stílusirányzatnak, hanem politikai csoportosulásnak, mégpedig a haladással ilyen vagy olyan formában szembeálló politikai csoportosulásnak tartjuk az úgynevezett »népies« írói csoportosulást. Ennek a csoportnak ugyanis az elvi kiinduló pontja – kimondva vagy ki nem mondva – szemben áll a munkásosztály vezető szerepével...” (Standeisky Éva: *Egy születésnap következményei*)

Nehéz eldönteni, mi volt előbb, de az is ekkor vagy ezekben az években történt, amit Réz Pál fogalmazott meg: „...valamikor a hatvanas években ültünk egy kávéházban – szokás szerint –, és én azt mondtam Vas Istvánnak, hogy Illés *bezupált*; ezt a szót használtam. És erre Vas azt mondta: »Nem az a baj, hogy bezupált, hanem hogy nem mondta meg nekünk. Ha valaki úgy dönt, hogy bezupál, bezupál, de azt meg kell mondani a baráti körnek. Én, ha be fogok zupálni, megmondom nektek, ha úgy döntök«, mondta. És volt is ebben valami igazság, hogy ezt mondta, mert Bandi elegánsabb volt, meg azt hiszem, hamis tudattal is csinálta ezt, tehát nem közölte velünk, hogy ő így döntött. Na most ez egy elég bonyolult helyzetet teremtett.” (PIM Hangtár)

Érdekes és sok szempontból igaz lehet, amit Réz Pál és Domokos Mátyás Illés beérkezésének háttéréről, az egyéni ambíció és a politikai „kereslet” találkozásáról mond:

„RP: Ennekem van egy elméletem, ami nem tudom, hogy igaz-e vagy nem, hogy az úri középosztály, a magyar úri középosztály az ötvenes években, és a fordulat éve után, egy része ennek a szakember úri középosztálynak hajlandó lett volna együttműködni a kommunizmussal. Nem engedték. Nagy hűlyeség volt a részükről. Nem engedték. És ennek a rendszernek a janicsárgárdája a Rákosi-korszakban részben az első nemzedéki parasztfiúkból került ki, részben a zsidó értelmiségből, amely a sorsa miatt ezt vállalta. De ennek a jó keresztény magyar középosztálynak a tagjait – nem azt mondom, hogy mindenkit, a szakembereket – nem engedték. Na most 56 után ez megváltozott; egyrészt ezek a parasztfiúk fordultak először szembe a forradalom alatt, vagy ezeknek a fiai már, tehát hogy kiderült, hogy nem egészen...”

DM: Nem igazi janicsárok.

RP: Nem igazi janicsárok. Másrészt a zsidó értelmiség jó része is – hát azok voltak a kommunista párton belül az ellenzék vezetői; jobb részüket kivégezték, más részük emigrált, harmad részük belső emigrációba vonult. Kellott egy új réteg. Ez a réteg

– nem mindenki természetesen – [...] azt mondták magukban, hogy nem segítenek az amerikaiak, nem fog ez a rendszer megváltozni, nem tudjuk. Hát az oroszok levették a forradalmat, a Nyugat nem segít bennünket, száz évig kommunizmus lesz itt, erre azt mondták, hogy jó, akkor csináljuk. Ez az Illés képlete.

DM: »Csináljuk«, de stílust viszünk bele. Nem úgy, mint a jutasi őrmesterek, hanem elegánsan, fehér kesztyűsen szolgáljuk ki, mint egy főkomornyik. [...]

RP: Meg hát ugye közvetített, mert hát ő még Babits lábainál ült, meg Kosztolányi lábainál, tehát egy folyamatosságot jelentett nekünk a *Nyugathoz*.” (PIM Hangtár)

Ennek a kaméleont megszügyenítő átváltozási képességnek a hírek szerint bőszéges tárházát őrzik az egykori Kiadói Főigazgatóság iratai, valamint az MSZMP KB Kulturális Osztályának levéltári anyaga, de számos példája olvasható Domokos Mátyás *Leletmentés* című kötetében is. Ez utóbbiban a szerző egyebek közt Weöres Sándor *Tűzkút* című verseskötetének kialakbólitását idézi fel, amely jól mutatja Illés készülődését a Nagy Feladatra, megfelelni akarását, a hamistudat működését: „1962-ben – írja Domokos – a költő bizalmából elolvashattam kéziratban *A hallgatás tornya* óta írt újabb verseit, és felhatalmazása alapján megemlítettem Illés Endrének [...], hogy nálam van Weöres Sándor új kötetének kézírata. Ő izgatottan elkérte tőlem a kéziratot, amelynek a költő előbb a *Bolond Istók vázlatkönyve*, majd az *Átváltozások* címet szánta. Kíváncsian vártam Illés Endre véleményét, abban reménykedtem, hogy megkísérli vállalni a kiadását. Ő azonban hallgatott, hosszú hónapokon át, mígnem egyszer maga Weöres Sándor szólt nekem, hogy szüksége volna a kéziraatra, kérjem vissza Illés Endrétől. Szóltam Illésnek, aki fagyos arccal végighallgatott, s másnap visszaadta a kéziratot, a következő szavak kíséretében: »Azért abban mégiscsak van valami bőszítő, hogy egy költőt meg se karcoljon a kor, amelyben él.«” (Weöres nem sokkal később átvitte a kötetet a Magvetőhöz, mondván: „Ez az a kézirat, amelyet Illés Endre kacagva kidobott az ablakon!”)

Tóth Gyula, a kiadó minisztériumi referense szerint már a hatvanas évek elején fölmerült, hogy Illést kinevezzék igazgatónak. 1962-ben Szalai Sándorral, a Kiadói Osztály akkori főelőadójával (aki a Szépirodalmi végromlása idején a kiadó megbízott igazgatója lett) el is készítették az előterjesztéshez szükséges – kissé óvatos – méltatást: „A Nyugat harmadik nemzedékének egyik legtehetségesebb képviselője, esszéírója. [...] Értéktételeiben, esztétikai felfogásában – a fasizmus előretörésének idején is – a polgári liberalizmus álláspontja érvényesült. Ez részint érdemének is tekinthető, mert számolt a 30-as évek elején feltörő népi irodalom jelentőségével és értékeivel, több íróat a polgári radikalizmus irányába terelt, és bátorította, felkarolta a munkássorból jött tehetségeket is. [...] A kiadók államosítása után bizonyos mellőzöttségben volt része. 1953-tól kapcsolódhatott be újra az irodalmi életbe, azóta egyre többet megértett a szocializmus esz-

méiből, és ennek hatására művészetének tendenciája és tartalma is megváltozott. Új novelláiban és drámáiban már kifejezésre jut a szocializmus igénye, a régi polgári világ egyértelmű kritikája és a mai élet legfontosabb jelenségeinek megértése. [...] Munkájában elsőbbséget biztosít a szocialista tendenciájú műveknek, és műveltségével, emberi példájával íróink nagy részére jótékony hatást gyakorol.” (Tóth Gyula: *Írók pórázon*) De hiába a nemes ügybuzgalom: a kinevezésre még öt évig várni kellett.

Az idő haladtával megritkultak, később megszűntek a korábbi izgalmas, „irodalmi szemináriumra” emlékeztető lektori összejövetelek. „És akkortól kezdve egy diktátor volt, aki, ha *megmukkant* valaki egy értekezleten [...] – nem mi, hanem a fiatalok, de mi is –, akkor iszonyú durván letolta. És vége volt a kiadó szakmai tevékenységének” – idézi fel Réz Pál. Egyre kevesebbet törődött a kiadó napi ügyeivel, a szervezet korszerűsítésével, továbbépítésével. Találó, amit Domokos Mátyás mond erről az időszakról: „...amíg nem zupált be, amíg szinte nyíltan szemben állt, állandóan csokornyakkendőben járt be a kiadóba. És a hatvanas évek elején levette a csokornyakkendőt, és *soha* többet nem láttam csokornyakkendőben.” (PIM Hangtár)

Réz Pál pedig így emlékszik: [Illés] „osztályon fölüli író lett ebben a rendszerben, ebben a periódusban, tehát abba a kategóriába tartozott a rendszer által osztályozva, mint Illyés, vagy Németh László, vagy Vas István, vagy Weöres, vagy Jékely, vagy nem tudom, mi, ami evidensen *nem volt*. Ezt ő tudta a lelke mélyén, hogy ezt az irodalompolitikai szerepének köszönheti, és ez neki nagyon fontos volt, és ezért mindenre hajlandó volt, hogy ő így legyen elfogadva. Sőt, azt kell mondjam..., hogy furcsa módon még Illyés és Németh László is elfogadta ilyen súlyú írónak.” (PIM Hangtár)

Akárcsak Illyésék, Németh Lászlóék, Déryék, ő is rendszeres vacsoravendége lett Aczél Györgynek. (Az Aczéllal kialakított kapcsolat idővel barátsággá terebélyesedett, olyannyira, hogy Illés a levelezése tetemes részét öreg barátjára bízta.)

Miközben a szervezet karbantartását elhanyagolta, nagy ívű szakmai tervekbe kezdett. A hatvanas évek közepén fogalmazódott meg a „Diófát ültetni” vágya és gondolata. A híres francia Pléiade mintájára ő is belekezdett egy hatalmas sorozat tervezésébe, amely felöleli a teljes magyar irodalmat. Ez lett a Magyar Remekírók, amely egyedi tervezésével, formátumával, külön e célra gyártott papíron, rendkívül alapos szöveggondozással Illés kiadói életművének egyik csúcspontja. A *Kritika* 1965-ben közölte Illés „kiáltványát” és a sorozat tervét, majd 1972-ig több hullámban harmincnál is több hozzászólást, olvasói levelet, hosszabb-rövidebb tanulmányt, vitacikket irodalompartolók, tanárok, írók-költők és szaktudósok tollából. A sorozat végleges tervét Illés így összegezte: „Jelentessük meg az eredeti sorozat íróit, életműveit, válogatásait ezer-kétezer oldalas kötetekben, negyvengrammos, simított bibliapapíron, jól olvasható, ritkított

sorokkal, borgisz szedésben – az eredmény: hatvan-nyolcvan kötet.” (A sorozatban végül évi három-négy kötet jelent meg, összesen mintegy száz cím; Illés halála és a kiadó anyagi megroppanása után az utolsó darabokat a Szépirodalmi szerkesztőiből verbuválódott Kortárs Könyvkiadó adta ki.)

A Remekírók mellett elindult a 19–20. századi klasszikusok műveinek összkiadása (Eötvös, Kemény, Ady, Babits, Móricz, József Attila) és a jelenkor élő klasszikusainak – többek közt Ilyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, Vas István, Zelk Zoltán – életműkiadása.

Az irodalmi sorozatok mellett megjelent a Magyarország fedezése című szociográfia-sorozat, az írók műhelyébe bepillantó Arcok és vallomások, a nagy múltú kulturális intézmények történetét feltáró Műhely sorozat, a magyar és a világirodalom remekműveit szinte fillérékért bemutató Olcsó Könyvtár, hosszú évek kihagyása után a könyvesboltokba kerülhettek a fiatal írókat felsorakoztató antológiák, majd önálló kötetek.

A hetvenes évek közepén úgy tűnt, hogy a Szépirodalmi fölért a csúcsra, s innen semmi és senki nem tudja letaszítani. Pedig már ekkor jelentkeztek hajszalrepedések a szervezet belső struktúráján, a hanyatlás apró jelei. Illés egyre fogyatkozó kedvvel és energiával irányította a kiadót. A kora alapján rég elmehetett volna nyugdíjba. „Illés bűne – mondja Réz Pál –, hogy nem építette ki a kiadót a visszavonulása vagy adott esetben a halála utáni periódusra. Sőt, ha rosszindulatú vagyok, és most már hajlok rá, hogy rosszhiszemű legyek, majdnem azt akarta... Egyszer idézte nekem, hogy valamelyik francia azt mondta, hogy »egy intézmény nem más, mint egy ember meghosszabbított árnyéka«. Én ezt nagyon nem szerettem akkor, és mondtam, hogy rossz az az intézmény, amelyik csak egy ember árnyéka, és nem áll meg önmagában, és az az ember is rossz, aki az intézményt úgy csinálja, hogy a saját árnyéka legyen. De őneki ez tetszett. Na most ő ezt az utolsó években énszerintem majdnem hogy tudatosan vagy nem tudom, lehet, hogy tudatosan azt akarta, hogy ez a kiadó omoljon össze, amikor ő meghal. Azt tudta, hogy nem fog nyugdíjba menni, és ugye nem is ment... Utolsó napig ott volt a kiadóban, és nem építette ki ennek a folytatását.” (PIM Hangtár)

A hetvenes évek közepétől az ország egyes szellemi műhelyeiben – így a Szépirodalmiban is – kettős élet folyt. A felszínen a kiadó a párt kultúrpolitikájának hűséges követője, megvalósítója volt. Sorra jelentek meg a rendszer dalnokai, kitüntetett nagyságai. Működött a TTT elvére épülő „elhárítórendszer”. Nem voltak listák, hogy ki a túrt, ki a támogatott és ki a tiltott szerző, de kisebb-nagyobb zökkenőkkel mégis zajlott a művek és szerzők szigorú beskatulyázása, a beérkező művek címkézése.

Egy példa talán érzékelteti a cenzúra képlékenységét. 1981-ben Illés raportra rendelt „ébertelenségem” miatt, benne hagytam ugyanis Szentmihályi Szabó Péter egyik kötetében a *Nyelvbotlás, 1541* című verset, amelyben egy átutazó angol úr azt

kérdezi: „Uram, megszállhatnék Önöknél?” Mire egy helybeli, rossz angolsággal, azt feleli: „Már meg vagyunk szállva.” Illés tettetett szigorral vont kérdőre. „Talán a török nagykövetség tiltakozott?” – kérdeztem álnaiv szemtelenséggel. Nyilvánvaló volt az áthallás, de az is, hogy emiatt a felsőbb kapcsolat is beéri egy atyai dorgálással. „Vedd tudomásul – mondta –, hogy ezzel kihúztál tízezer forintot, meg egy József Attila-díjat Szentmihályi zsebéből.” Egy semmitmondó igazoló jelentéssel megúsztam. Szentmihályi jót mulatott, és barátsága jeléül kiszaladt a sarki autósboltba, majd megajándékozott egy (egyébként Škodába való) fényszóróval, mert épp akkoriban törtem össze a csúszós úton a Trabantunk lámpáját.

A felszín alatt azonban megindult az erjedés. A kiadó falain kívül megjelentek a szamizdat-könyvek és -újságok, amelyeknek szerzői naponta megfordultak a Szépirodalmiban. Egy időben a kiadó szorgalmas titkárnői gépelték a *Beszélő* készülő kéziratait. Itt szerveződött a *Bibó Emlékkönyv*, amelynek szerkesztésében, írásában a kiadó munkatársai is részt vettek. És ugyancsak nyilvánvaló volt, hogy a kiadó egyes dolgozói közreműködnek a Rajk László vezette AB kiadó könyveinek terjesztésében, ott vannak a Szabó Miklós vezette repülő egyetem rendezvényein. Mások (vagy néha ugyanazok) Csurka István, Czakó Gábor, Csengey Dénes, Lezsák Sándor műveit gondozták, a később a lakiteleki sátor alatt egymásra találó ellenzékiek rendezvényeire jártak. És Réz Pál lelkes szervezői képességének köszönhetően innen indult útjára a rendszerváltás körüli időszak egyik legjelentősebb irodalmi orgánuma, a *Holmi*.

Rejtély, mai ésszel szinte felfoghatatlan, de Illés minderről vagy nem tudott, vagy ha hallott is a belső besúgóhálózat jóvoltából, nem törődött vele. Csak akkor lépett, ha erre fentről utasítást kapott, vagy úgy érezte, hogy kaphat. Nem először járt el így. „... mikor 1958 tavaszán hirtelen megjött a forradalom megtorlásának második, tajtékos hulláma – olvashatjuk Vajda Miklós visszaemlékezésében –, és alighanem az ő helyzete is megrendült, terhessé válhatott a rokonának tartott, pártonkívüli, »nyugatimádó«, száját jártató úrifíú, aki voltam. [...] Behívott a szobájába, és közölte: »Pereg a dob, Miklós, az életünkre törnek!« Nem vagyok elég óvatos, mondta, de ne aggódjam, ő majd megvéd engem. Áthelyeznek, de nem bocsátanak el, bízzam benne. Másnap kirúgtak, mégpedig olyan, nyilván általa írt, de szükségképp legalábbis aláírt káderjellemezéssel, hogy hat évig nem tudtam elhelyezkedni.” (Vajda Miklós: *Háttér egy író nő portréjához*)

És így történt ez 1977-ben is, amikor a kiadóból többen aláírták a Charta '77 nyilatkozatot. Hivatali kézbesítőt megszegyentítő pedantériával járt el, amikor Réz Pált az aláírása miatt egy pénteken – feltehetően felsőbb utasításra – felfüggesztette az állásából, majd hétfőn – ugyancsak felsőbb utasításra – szó nélkül visszavette. „Mondtam, pénteken fölfüggesztéssel, akkor most mi van? – emlékszik a különös pálfordulásra Réz Pál. – Most le-

függesztettél? Én erre nem emlékszem, felelte, ezt félreértetted pénteken. Én ezt nem mondtam. De ezt mondtad. Nem mondtam. De mondtad. Aztán egyszer csak rájöttem, hogy okosabb ráhagyni.” (Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*) Ugyanígy, kommentár nélkül közvetített, amikor Márványi Juditot és Mátis Líviát az aláírás miatt Marczali László miniszterhelyettes fölrendelte a minisztériumba. És ugyanígy zajlott Kószeg Ferenc kirúgása ellenzéki tevékenysége miatt. (A rossznyelvek szerint ez esetben az is közrejátszott, hogy Kószeg sokszor meglehetősen későn járt be a kiadóba, amit Illés nagyon rossz néven vett. Kószeg, hogy elkerülje Illést, a folyosóról rendszeresen az ablakon mászott be a szerkesztőségi szobájába. Illés egyszer déltájban kereste, de mivel Kószeg még nem volt bent, otthon hívatta fel; mint kiderült, Kószeg még a kislányával játszott a fürdőkádban.)

De megmutatkoztak a romlás külső jelei is. Előbb csak alig észrevehetően, majd egyre riasztóbban, kezdett fogyatkozni az állami dotáció. Mind többen pártoltak el, és mentek át a Magvetőhöz. Eltűntek a korábban nagyvonalú támogatók. Meggyengült Aczél pozíciója. Illés hiába fordult hozzá például a Magvetővel közösen indított Németh László életműsorozat miatt: „Kedves Gyuri!” – írja 1977 augusztusában. – „Az elmúlt 10–12 hónapban háromszor jártam nálad a Németh László-sorozat utolsó kötetének, a *Sorskérdések*-nek megjelentetése ügyében [...]. Tudom, milyen nagy értéket tulajdonítasz Németh László életművének, mely a zárókötet nélkül csonka.” Majd a szokásos fordulat: „Üdvözlő igaz híved, Illés Endre.” (PIM Kézirattár) De hiába: Aczél már nem tudott segíteni. Az említett kötet végül csak tizenegy évvel később, 1989-ben jelent meg – a kolofon szerint a Magvető gondozásában.

A lazuló ideológiai háttér hatására a többi kiadó más források után nézett, új, az olvasókat inkább érdeklő könyveket (*horribile dictu*, bestsellereket) kezdett kiadni. A Szépirodalmi dacosan ellenállt az új idők kihívásainak. (Itt most nem térünk ki arra a sajtóban folyó vitára, amely a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban zajlott, s amely ma már, a piacgazdaságban és a szabad kereskedelem idején felnőtt olvasónak szinte érthetetlen. A vita egyebek közt arról szólt, hogy voltaképpen kié is a klasszikus magyar irodalom, kinek van joga hozzányúlni a veretes szövegekhez, sajtó alá rendezni és megjelentetni ötven, száz vagy ötszáz éves műveket. Többek közt a Szépirodalmi megszólaló munkatársainak is azzal kellett szembesülniük, hogy a klasszikusok kiadása többé nem hitbizomány, nem állami monopólium.)

Egy rövid időre fölmerült, hogy talán Herczeg Ferencet kéne kiadni, de ez aztán gyorsan lekerült a napirendről. Nem tudott vagy nem is akart megújulni a kiadó; képtelen volt megfelelni az akkori idők elvárásának, amelyet Murányi Gábor így jellemez: „Jelentessen meg továbbra is értékes irodalmi műveket, a rávalót viszont keresse meg.”

Illés 1985-ben egy utolsó, máig vitatott kezdeményezésbe fogott. Elhatározta, hogy reprint kiadásban újra megjelenteti a Ré-

vai Lexikon 1911 és 1935 között közreadott köteteit. Gondos előmunkálatok, számítások alapján úgy tűnt, hogy a sorozat tetemes nyereséget termelhet a kiadónak: évenként négy reprint kötet kiadásával 8–10 milliós nyereséget kalkuláltak. Láthatóan igény is lett volna rá, mert a meghirdetés évében közel 70 ezer potenciális olvasó már be is fizette az előleget. Csakhogy ezúttal is közbeszólt a politika. Ma már tudjuk, hogy izgatott felső szintű feljelentések, belső politikai viták lobbantak fel. „...sosem cáfolt pártlegendák szerint az ideológiai és propagandaügyek titkárává frissiben kinevezett Berecz János a grémium ülésén szemelvényeket olvasott fel a Szamuely Tiborról szóló szócikkből” – idézi a korabeli eseményeket Murányi. Az ideológiailag vállalhatatlan állítások olvastán a hatalom lecsapott: Illés minden tiltakozása ellenére azonnali hatállyal bezúzatta az éppen elkészült első két kötetet, és letiltotta a sorozat folytatását. Egyesek szerint ez okozta Illés halálát.

Illés halála után a Szépirodalmi hanyatlása felgyorsult. Egymást váltották a főntről kinevezett igazgatók, nagy csinnadrattával pályázatot írtak ki a poszt betöltésére, de ebből többszöri nekirugaszkodásra se lett semmi. Kapkodó vezetés, szűklátókörű tervezés és szaporodó anyagi gondok jellemezték a rendszerváltás körüli éveket. Többszöri létszámcsökkentés és a tervek erőteljes megnyirbálása után a kiadó – különböző társulási formákban és új helyszíneken – még néhány évig elvegetált, aztán szinte nyom nélkül eltűnt a süllyesztőben. A szerkesztőségnek egykor helyet adó patinás New York Palota évekig üresen állt, a legendásan gazdag könyvtárat, a megszerkesztett, kiadásra váró kéziratokat széthordták, a munkatársi gárda szétszéledt.

„Nomen est omen” – szokták mondani. Úgy látszik, igaz ez a Szépirodalmi sorsára is. A kiadó a rendszer édesgyermeké volt – a „keresztységben” kapott neve nyilvánvaló tükörfordítása a szovjet irodalom zászlóshajójának, az 1930-ban Moszkvában alapított Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Hudozsesztvennoj Lityeraturi nevének. Nem csoda, ha a rendszer bukásával együtt eltűnt a színről a kiadó is, és mint oly sokszor a történelemben, épp a rendszer falta föl saját gyermekét.

Illés a társadalmi rang, megbecsültség, presztízs ellenére nem gyűjtött akkora vagyont, amellyel akár ő, akár egy kinevelt utódja kivásárolhatta, megmenthette volna saját teremtményét. Semmi nyoma (a habitusával nem is lenne összeegyeztethető), hogy bárminemű kapcsolatot keresett volna a háttérben izmosodó és erőt gyűjtő újkori befektetőkkel vagy azokkal a leendő médiamogulokkal, akik a rendszerváltás éveiben bámulatós gyorsasággal szétverték a régi könyves rendszert, privatizálták a romokat, majd fölépítették saját birodalmukat, a kiadókat, a terjesztést, a nyomdákat, elcsábították-szétlopták a bedőlő kiadók használható szerzőit, műveit, begyűjtötték az új időknek jobban megfelelő címeket, és akik, ha akarták, talán megmenthették volna az egykor jobb napokat látott, de a rendszerváltás idejére megfáradt-megkopott méltóságost, a Szépirodalmi Könyvkiadót.

A kiadó eltűnésével szertefoszlott Illés Endre nimbusza is. Illés egy olyan írói-emberi eszményt követett és próbált érvényesíteni a kommunista Kulturkampf pergőtüzében, amely hosszabb távon vesztesre volt ítélve, és amely már a maga korában is kicsit idejétmúlt volt. Tiszteletre méltó, de egyben anakronisztikus volt ez a Don Quijote-i attitűd. Nem nagyon akart, nem is nagyon tudott volna harcostársakat vagy méltó utódokat találni az eszmény továbbvitelére. Mint egykor Faustot, őt is foglyul ejtette „a szellem öncsalása, a nagyravágyás”. Céljai elérése érdekében ő is megkötötte a hatalom Mefisztóival. Cserébe – legalábbis időlegesen – mindent megkapott: a rendszer elismert alkotója lett, és saját könyves birodalmat építhetett. De akárcsak Faust, ő is rajtavesztett. Az általa épített birodalom összedőlt, és mára csak a könyvtárak mélyén porosodó könyvek emlékeztetnek az egykor impozáns szellemi műhelyre.

Köszönet illeti Csuha Istvánt, Murányi Gábort és Schmal Alexandrát, akiknek biztatása és tanácsai nélkül a fenti írás nem született volna meg.

Felhasznált irodalom

- Albert Zsuzsa: *Legenda Illésről*. Kortárs Online, 2005/2, <http://www.kortarsonline.hu/2005/02/legenda-illes-enderrol/6918>, letöltve 2018. november 18.
- Berta Bulcsu: *Willendorfi Vénusz*. Magvető, Budapest, 1988.
- Csukás István: *A felidézett toronyszoba*. Kötetben meg nem jelent művek. Digitális Irodalmi Akadémia. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2011.
- Domokos Mátyás: *Leletmentés*. Osiris, Budapest, 1966.
- Illés Endre: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. Magvető, Budapest, 1979.
- Karinthy Ferenc: *Napló, III: 1974–1991*. Littoria, Budapest, 1993.
- Kelevéz Ágnes: *Beszélgetés Domokos Mátyással és Réz Pállal a Szépirodalmi Könyvkiadó történetéről*, 1990, 1992. Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár, Budapest.
- Murányi Gábor: *Több kötetre rúgtak*. HVG, 2017. augusztus 17.
- Németh László *élete levelekben*. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1993.
- Palotai Erzs: *Arcok fényben és homályban*. Szépirodalmi, Budapest, 1986.
- Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*. Magvető, Budapest, 2015. Tények és tanúk.
- Standeisky Éva: *Egy születésnap következményei*. 1956-os Intézet – Oral History Archivum, http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/evkonyv99/standeisky, letöltve 2018. november 18.
- Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*. Noran Könyvesház, Budapest, 2012.
- Tóth Gyula: *Írók pórázon*. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1960–1970. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1992.
- Vajda Miklós: *Háttér egy írónő portréjához. Kádár Erzsébet (1901–1946)*. Jelenkor, 2015, 12.
- Vas István: *Körül-belül*. Tanulmányok. Szépirodalmi, Budapest, 1978.